

dr Arkadiusz Bieliński
Starszy wykładowca, Katedra Prawa Cywilnego i Rolnego
Wydział Prawa Uniwersytetu w Białymstoku
E-mail: a.bielinski@uwb.edu.pl
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2063-6642>

Lekcja: Pojęcie zobowiązania; wierzytelność i dług; wykonanie zobowiązań i skutki ich niewykonania, odpowiedzialność deliktowa i kontraktowa¹

SŁOWA KLUCZE: wierzytelność, dług, wykonanie zobowiązań, odpowiedzialność kontraktowa i deliktowa

Pojęcie zobowiązania

Zobowiązanie jest stosunkiem prawnym, którego istota polega na tym, że jedna osoba zwana wierzycielem może żądać od drugiej zwanej dłużnikiem świadczenia a dłużnik powinien to świadczenie spełnić (art. 353 KC). Cechą charakterystyczną zobowiązania jako stosunku prawnego jest jego względny charakter, co oznacza, że uprawnienie wierzyciela zasadniczo jest skierowane tylko przeciwko indywidualnie oznaczonemu dłużnikowi i tylko ten indywidualnie oznaczony dłużnik odpowiada za dług.

Treść stosunku zobowiązaniowego	
Uprawnienia wierzyciela (wierzytelność)	Obowiązki dłużnika (dług)

Treść każdego stosunku zobowiązaniowego tworzą określone uprawnienia wierzyciela i skorelowane z nimi obowiązki dłużnika, a ich rodzaj i zakres przesądza o kształcie konkretnego zobowiązania. W zobowiązaniach prostych tylko wierzyciel będzie stroną uprawnioną a tylko dłużnik stroną zobowiązaną natomiast w zobowiązaniach o złożonej strukturze każda ze stron występuje względem siebie w roli wierzyciela i dłużnika np. umowa sprzedaży będąca jednocześnie umową wzajemną art. 535 KC - Przez umowę sprzedaży

¹ Publikacja dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Nauka dla Społeczeństwa II” nr projektu NdS-II/SN/0131/2023/01 kwota dofinansowania 431 200,00 zł całkowita wartość projektu” 431 200,00 zł.

sprzedawca zobowiązuje się przenieść na kupującego własność rzeczy i wydać mu rzecz, a kupujący zobowiązuje się rzecz odebrać i zapłacić sprzedawcy cenę.

Pod pojęciem **wierzytelności** rozumiemy taki element treści zobowiązania określający możliwość żądania od dłużnika świadczenia, które może polegać zarówno na działaniu jak i zaniechaniu – art. 353 § 2 KC. Podstawowym instrumentem prawnym pozwalającym na realizację uprawnień wierzyciela jest roszczenie, przy pomocy którego może on w sposób przymusowy realizować przysługujące mu wobec dłużnika uprawnienia, czyli żądać od niego określonego treścią stosunku obligacyjnego zachowania.

Długiem określa się obowiązek spełnienia świadczenia przez dłużnika. W przypadku, gdy świadczenie polega na jednym czynie dłużnika, jego dług składa się tylko z jednego obowiązku. Natomiast w przypadku, gdyby świadczenie obejmowało wiele czynów, to długiem w takim zobowiązaniu byłby zbiór poszczególnych obowiązków (zachowań) dłużnika składających się na to świadczenie.

Dług a odpowiedzialność	
Dług - polega zawsze na powinności spełnienia określonego świadczenia na rzecz wierzyciela	Odpowiedzialność - odnosi się do pokrycia długu, a nie do samej powinności. Oznacza możliwość skorzystania przez wierzyciela z przymusu państwowego w celu wyegzekwowania należnego mu świadczenia
Odpowiedzialność określa sytuację prawną stron stosunku zobowiązaniowego. Przede wszystkim odpowiedzialność za dług należy rozumieć jako wszelkie ujemne konsekwencje przewidziane przez prawo za niewykonanie lub nienależyte wykonanie zobowiązania. W typowej sytuacji istnienie długu jest związane z odpowiedzialnością natomiast można rozróżnić sytuacje w których istnieje dług bez odpowiedzialności – (taka sytuacja ma miejsce w przypadku zobowiązań niezupełnych, kiedy to wierzyciel nie będzie mógł realizować swojego roszczenia o spełnienie świadczenia w sposób przymusowy np. na skutek podniesienia zarzutu przedawnienia) lub też odpowiedzialność bez długu – polski system prawny nie przewiduje takiej konstrukcji.	

Wykonanie zobowiązania (art. 354 KC):

- a) zgodnie z jego treścią obejmującą uprawnienia i obowiązki stron, określone w ramach łączącego strony stosunku prawnego,
- b) w sposób odpowiadający:
 - celowi społeczno-gospodarczemu,
 - zasadom współżycia społecznego,
 - ustalonym zwyczajom, jeżeli takie istnieją

Wykonanie zobowiązania oznacza spełnienie świadczenia przez dłużnika, a tym samym do zaspokojenia interesu wierzyciela. Ogólną regułą interpretacyjną, wskazującą sposób wykonania zobowiązania bez względu na jego źródło określa art. 354 § 1 KC.

Przy ustalaniu sposobu należytego wykonania zobowiązania należy w pierwszej kolejności sięgać po treść zobowiązania. Pozostałe kryteria tj. wynikające z celu społeczno-gospodarczego, zasad współżycia społecznego i ustalonych zwyczajów mają jedynie charakter uzupełniający a nie nadrzędny w stosunku do treści samego zobowiązania.

W taki sam sposób powinien współdziałać przy wykonaniu zobowiązania wierzyciel – art. 354 § 2 KC. Zasadniczo owo współdziałanie oznacza powinność wierzyciela powstrzymania się od wszelkich działań uniemożliwiających lub utrudniających dłużnikowi spełnienie świadczenia. Może jednak polegać na podjęciu przez wierzyciela określonych pozytywnych działań np. przygotowanie pomieszczeń. Zaniechanie przez wierzyciela obowiązku współdziałania przy wykonaniu zobowiązania może skutkować np. uznaniem, że przyczynił się on do szkody wyrządzonej mu niewykonaniem lub nienależytym wykonaniem zobowiązania – art. 362 KC.

Wymagana staranność dłużnika przy wykonaniu zobowiązania	
Staranność ogólnie przyjęta w stosunkach danego rodzaju (art. 355 § 1 KC)	Staranność dłużnika w zakresie prowadzonej przez niego działalności gospodarczej (art. 355 § 2 KC)

W odniesieniu do staranności ogólnej przyjętej w stosunkach danego rodzaju należy wskazać, iż zakres wymaganej staranności musi ulec zindywidualizowaniu w odniesieniu do konkretnego rodzaju stosunków i nie może być tutaj mowy o formułowaniu uniwersalnego ujęcia należytej staranności.

Wyższe wymagania w zakresie wykazania należytej staranności stawia ustawodawca dłużnikom, którzy wykonują zobowiązanie w ramach prowadzonej działalności gospodarczej. W takim bowiem przypadku wymagany stopień staranności zostanie ustalony z uwzględnieniem zawodowego charakteru tej działalności.

Podmioty wykonania zobowiązania:

- 1) **dłużnik i osoby trzecie** - zasadniczo nie jest wymagane osobiste świadczenie przez dłużnika na rzecz wierzyciela. Dłużnik może zatem swobodnie decydować o tym, czy spełni świadczenie osobiście, czy też posłuży się innymi osobami (np. pełnomocnikiem). W niektórych jednak przypadkach wymagane jest osobiste spełnienie świadczenia przez dłużnika - wierzyciel może żądać osobistego świadczenia dłużnika tylko wtedy, gdy to wynika z treści czynności prawnej, z ustawy albo z właściwości świadczenia (art. 356 § 1 KC) np. przeprowadzenie wykładu,
- 2) **wierzyciel i osoby trzecie** - do odbioru świadczenia uprawniony jest wierzyciel lub osoba przez niego umocowana, a nadto osoby umocowane do tego na podstawie przepisów ustawy (np. przedstawiciel ustawowy, komornik).

Wykonanie zobowiązań z umów wzajemnych:

Art. 488. § 1. Świadczenia będące przedmiotem zobowiązań z umów wzajemnych (świadczenia wzajemne) powinny być spełnione jednocześnie, chyba że z umowy, z ustawy albo z orzeczenia sądu lub decyzji innego właściwego organu wynika, iż jedna ze stron obowiązana jest do wcześniejszego świadczenia. **§ 2.** Jeżeli świadczenia wzajemne powinny być spełnione jednocześnie, każda ze stron może powstrzymać się ze spełnieniem świadczenia, dopóki druga strona nie zaoferuje świadczenia wzajemnego.

Stosunek zobowiązaniowy z umowy wzajemnej charakteryzuje się tym, że każda ze stron umowy jest zobowiązana do spełnienia na rzecz drugiej świadczenia, które stanowi odpowiednik tego, co sama otrzymuje (ekwiwalentność świadczeń). Relacja ekwiwalentności

między świadczeniami stron umów wzajemnych rzutuje na szczególnie reżim wykonania zobowiązań z tych umów.

Zdarzenia prawne powodujące wygaśnięcie zobowiązania	
Z zaspokojeniem wierzyciela - Wykonanie zobowiązania - Świadczenie w miejsce wypełnienia - Odnowienie - Potrącenie - Złożenie do depozytu sądowego	Bez zaspokojenia wierzyciela - Zwolnienie z długu - Rozwiązanie umowy przez strony, ewentualnie przez sąd - Niemożliwość następcza świadczenia za którą żadna ze stron nie ponosi odpowiedzialności - Śmierć dłużnika lub wierzyciela, jeżeli zobowiązanie ma charakter osobisty - Spełnienie warunku rozwiązującego - Nadejście terminu zakończenia stosunku prawnego - Konfuzja – połączenie w jednej osobie praw wierzyciela i obowiązków dłużnika

Skutki niewykonania lub nienależytego wykonania zobowiązania

Zasadniczym obowiązkiem dłużnika w stosunku zobowiązaniowym jest spełnienie świadczenia na rzecz wierzyciela. W przypadku niewykonania lub nienależytego wykonania zobowiązania wierzyciel może żądać od dłużnika wykonania zobowiązania in natura (realnego wykonania zobowiązania), korzystając przy tym z przymusu państwowego realizowanego na drodze sądowej.

Natomiast w przypadku, gdy spełnienie świadczenia in natura nie będzie możliwe wówczas roszczenie wierzyciela o spełnienie świadczenia ulegnie przekształceniu w **roszczenie odszkodowawcze**.

W polskim systemie prawa cywilnego odpowiedzialność odszkodowawcza z tytułu niewykonania lub nienależytego wykonania zobowiązania objęta jest reżimem odpowiedzialności *ex contractu* (art. 471 KC).

Przesłanki odpowiedzialności kontraktowej		
Niewykonanie lub nienależyte wykonanie zobowiązania	Szkoda	Związek przyczynowy między naruszeniem zobowiązania a szkodą

Do niewykonania zobowiązania dochodzi, gdy świadczenie w ogóle nie zostaje spełnione. Natomiast z nienależytym jego wykonaniem mamy do czynienia wówczas, gdy świadczenie zostało spełnione, ale interes wierzyciela nie został zaspokojony w sposób wynikający z treści zobowiązania.

Odpowiedzialnością odszkodowawczą objęte są jedynie szkody majątkowe zarówno te rzeczywiste (*damnum emergens*) jak i utracone korzyści (*lucrum cessans*). Zakres przysługującego wierzycielowi odszkodowania – w braku przepisów szczególnych lub postanowień umownych – ustalany jest w oparciu o ogólne przesłanki z art. 361-363 KC. Zasadniczo obejmuje więc pełną szkodę.

Zobowiązany do odszkodowania ponosi odpowiedzialność tylko za normalne następstwa działania lub zaniechania, z którego szkoda wynikła (art. 361 § 1 KC).

Okoliczności, za które dłużnik ponosi odpowiedzialność:

- zachowania dłużnika noszące znamiona winy,
- zachowania osób trzecich, za pomocą których dłużnik wykonuje zobowiązanie lub którym wykonanie powierza,
- zachowania przedstawiciela ustawowego.

Ustawodawca konstruując przesłanki odpowiedzialności kontraktowej zasadniczo nie posługuje się pojęciem winy co jest uzasadnione tym, iż nie w każdym przypadku zawinione działanie dłużnika będzie konieczną przesłanką przypisania mu odpowiedzialności – tak jest przykładowo w przypadku odpowiedzialności na zasadzie ryzyka.

Z wymienionych powyżej okoliczności, za które dłużnik ponosi odpowiedzialność *ex contractu* podstawowe znaczenie ma **zasada winy**. Zasada ta ma dla reżimu odpowiedzialności *ex contractu* znaczenie podstawowe. I o ile w art. 471 KC o winie wprost nie ma mowy, to jako przesłankę odpowiedzialności wywodzi się ją zwłaszcza z treści przepisu art. 472 KC. Regulacja ta bowiem przesądza o odpowiedzialności dłużnika za niedołożenie należytej staranności, którą to okoliczność należy traktować jako niedbalstwo, czyli jedną z postaci winy. Wynika z tego, że skoro według art. 472 KC dłużnik odpowiada za przejaw niższego stopnia winy, jakim jest niedbalstwo, to tym bardziej odpowiada za zachowanie umyślne, które prowadzi do naruszenia zobowiązania (wina umyślna). Podkreślenia wymaga, iż wprowadzić dłużnik odpowiada za każdą winę to możemy dokonać jej podziału na winę umyślną i nieumyślną.

Z winą umyślną mamy do czynienia, gdy dłużnik w sposób zamierzony narusza ciężący na nim obowiązek powinienego zachowania (zamiar bezpośredni), albo przewiduje możliwość takiego naruszenia i na to się godzi (zamiar ewentualny).

Wina nieumyślna zachodzi wówczas, gdy dłużnik nie dokłada należytej staranności, w sytuacji, gdy powinien i mógł zachować się prawidłowo.

Zaznaczyć należy, że dłużnik nie będzie zobowiązany do naprawienia szkody z tytułu niewykonania lub nienależytego wykonania zobowiązania, jeżeli będzie to następstwem okoliczności, za które nie ponosi odpowiedzialności.

Pojęcie czynu niedozwolonego

Pod pojęciem czynu niedozwolonego obecnie rozumie się różnorodne stany faktyczne, z którymi zawionie zachowania człowieka mogą, lecz nie muszą pozostawać w faktycznym związku.

Jeżeli zdarzenia występujące poza stosunkiem zobowiązaniowym prowadzą do powstania szkody i za tę szkodę prawo czynnik kogoś odpowiedzialnym to wówczas mamy do czynienia z odpowiedzialnością *ex delictu*.

Przesłanki odpowiedzialności odszkodowawczej (deliktowej)		
Zdarzenie powodujące szkodę	szkoda	Adekwatny (normalny) związek przyczynowy pomiędzy zdarzeniem a szkodą

Do powyższych przesłanek należy jeszcze dodać zasady odpowiedzialności do których zaliczamy:

1. **Odpowiedzialność na zasadzie winy** – osobie ponoszącej odpowiedzialność dodatkowo będzie należało przypisać winę tj. możliwość postawienia sprawcy zarzutu nieprawidłowości zachowania na podstawie oceny jego stanu psychicznego i istniejących norm zachowania. Uwolnienie się od odpowiedzialności opartej na tej zasadzie będzie wymagało wykazania tzw. okoliczności eksculpacyjnych – wyłączających winę np. sprawca nie ukończył 13 roku życia, a z uwagi na fakt, iż wina na gruncie art. 415 KC zawiera w sobie element bezprawności do okoliczności wyłączających odpowiedzialność możemy zaliczyć także np. obronę konieczną z art. 423 KC.
2. **Odpowiedzialność na zasadzie ryzyka** – tutaj wina nie stanowi koniecznej przesłanki odpowiedzialności, a zobowiązany do naprawienia szkody ponosi odpowiedzialność za sam skutek w postaci szkody np. art. 433 KC odpowiedzialność za szkodę spowodowaną wyrzuceniem, wylaniem, spadnięciem jakiegokolwiek przedmiotu z pomieszczenia. Odpowiedzialność ta nie ma jednak charakteru absolutnego, ponieważ można się od niej uwolnić wykazując okoliczności egzoneracyjne – siłę wyższą, wyłączną winę poszkodowanego lub osoby trzeciej za którą odpowiedzialny za wyrządzenie szkody nie ponosi odpowiedzialności.
3. **Odpowiedzialność na zasadzie słuszności** – odwołuje się do pierwiastka moralnego w prawie. Zasada słuszności uzasadnia odpowiedzialność w przypadkach wyjątkowych, gdy nie można jej oprzeć ani o zasadę winy ani ryzyka np. naprawienie szkody wyrządzonej przez zwierzę, które ktoś chowa lub się nim posługuje – art. 431 § 2 KC (ocena moralna powinna zostać powzięta z uwzględnieniem z jednej strony tego, czy

poszkodowany jest sam w stanie ponieść konsekwencje majątkowe zdarzenia, a z drugiej strony tego, jaki ciężar dla majątku opiekuna zwierzęcia stanowiłby ewentualny dług odszkodowawczy.

Typy czynów niedozwolonych			
Odpowiedzialność za czyn własny	Odpowiedzialność za czyn cudzy	Odpowiedzialność za zwierzęta i rzeczy	Odpowiedzialność związana z użyciem sił przyrody

Powyższy schemat można zobrazować następującymi przykładami:

- a) **Odpowiedzialność za czyn własny** - Kto z winy swej wyrządził drugiemu szkodę, obowiązany jest do jej naprawienia (art. 415 KC)
- b) **Odpowiedzialność za czyn cudzy** - Kto na własny rachunek powierza wykonanie czynności osobie, która przy wykonywaniu tej czynności podlega jego kierownictwu i ma obowiązek stosować się do jego wskazówek, ten jest odpowiedzialny za szkodę wyrządzoną z winy tej osoby przy wykonywaniu powierzonej jej czynności (art. 430 KC). W tym przypadku szkoda nie powstaje na skutek zachowania osób odpowiedzialnych, lecz w następstwie czynu podopiecznego lub wykonawcy powierzonej czynności. Odpowiedzialność za cudzy czyn obejmuje zasadniczo trzy podstawy prawne: wina w nadzorze (art. 427 KC), wina w wyborze (art. 429 KC), odpowiedzialność za zawinione zachowania podwładnego (art. 430 KC)
- c) **Odpowiedzialność za zwierzęta i rzeczy** - Kto zwierzę chowa albo się nim posługuje, obowiązany jest do naprawienia wyrządzonej przez nie szkody niezależnie od tego, czy było pod jego nadzorem, czy też zabłąkało się lub uciekło, chyba że ani on, ani osoba, za którą ponosi odpowiedzialność, nie ponoszą winy (art. 431 § 1 KC)
- d) **Odpowiedzialność związana z użyciem sił przyrody** - Prowadzący na własny rachunek przedsiębiorstwo lub zakład wprawiany w ruch za pomocą sił przyrody (pary, gazu, elektryczności, paliw płynnych itp.) ponosi odpowiedzialność za szkodę na osobie lub mieniu, wyrządzoną komukolwiek przez ruch przedsiębiorstwa lub zakładu, chyba że szkoda nastąpiła wskutek siły wyższej albo wyłącznie z winy poszkodowanego lub

osoby trzeciej, za którą nie ponosi odpowiedzialności (art. 435 § 1 KC). Szkoda związana z ruchem przedsiębiorstwa jest objęta ryzykiem osób prowadzących to przedsiębiorstwo. Siła wyższa to zjawisko zewnętrzne w stosunku do przedsiębiorstwa, nie do przewidzenia (nagle, gwałtowne) którego skutkom nie można przeciwdziałać przy dołożeniu maksymalnych starań; wyłączna wina poszkodowanego powinna przerywać normalny związek przyczynowy pomiędzy zdarzeniem powodującym szkodę a samą szkodą; wyłączna wina osoby trzeciej – chodzi o osobę obcą tj. pozostającą poza ruchem przedsiębiorstwa lub zakładu za którą zobowiązany do naprawienia szkody nie odpowiada.

LITERATURA WYKORZYSTANA W PRACY:

Mróz T.(red.) Zobowiązania, Warszawa 2019, wyd. 3.

Radwański Z., Olejniczak A., Grykiel J., Zobowiązania – część ogólna, Warszawa 2024, wyd. 16.

SCENARIUSZ DO LEKCJI**Pojęcie zobowiązania; wierzytelność i dług; wykonanie zobowiązań i skutki ich niewykonania, odpowiedzialność deliktowa i kontraktowa**

Cele: zapoznanie ucznia z podstawowymi instytucjami prawa zobowiązań; zobowiązaniem oraz skutkami jego niewykonania; odpowiedzialnością deliktową i kontraktową

Planowane efekty kształcenia:

- Uczeń wie czym jest zobowiązanie, jak je wykonać, na czym polega odpowiedzialność kontraktowa i deliktowa,
- Uczeń umie wskazać elementy składowe zobowiązania; potrafi wskazać na źródła zobowiązań; zna skutki niewykonania zobowiązania,
- Uczeń umie podać przykłady zobowiązań oraz odpowiedzialności deliktowej i kontraktowej.

Metody i formy pracy: wykład, dyskusja, praca w grupach, praca indywidualna

Przebieg lekcji

1. WSTĘP: czynności organizacyjne, zapoznanie uczniów z tematem i celami lekcji
2. ROZWINIĘCIE:

Nauczyciel przedstawia czym jest zobowiązanie oraz jakie elementy składają się na jego treść (wierzytelność i dług); wskazuje na powiązanie długu z odpowiedzialnością.

Nauczyciel rozdaje na kartkach albo wyświetla na ekranie treść art. 535 Kodeksu cywilnego (umowa sprzedaży) – „Przez umowę sprzedaży sprzedawca zobowiązuje się przenieść na kupującego własność rzeczy i wydać mu rzecz, a kupujący zobowiązuje się rzecz odebrać i zapłacić sprzedawcy cenę” i prosi uczniów, aby wskazali kto jest wierzycielem, a kto dłużnikiem oraz co stanowi wierzytelność a co dług.

Nauczyciel przedstawia zasady wykonywania zobowiązań, wskazuje na współpracę wierzyciela i dłużnika oraz omawia przyczyny wygaśnięcia zobowiązania.

Nauczyciel rozdaje uczniom kazus, wskazuje na treść art. 543 Kodeksu cywilnego „Wystawienie rzeczy w miejscu sprzedaży na widok publiczny z oznaczeniem ceny uważa się za ofertę sprzedaży” i prosi o jego rozwiązanie.

Kazus: Zuzanna, licząc na sezonowe wyprzedaże, udała się na zakupy do galerii handlowej. Znalazła tam elegancką sukienkę, której cena na metce wynosiła 20 zł. Zuzanna, zachwycona odnalezioną promocją, udała się do kasy, gdzie okazało się, iż cena wynosi 200 zł. Ekspedientka odmówiła racji Zuzannie, twierdząc, że to zwykła pomyłka i nie chciała sprzedać sukienki w cenie 20 zł.

1. Oceń zasadność stanowiska ekspedientki.
2. Która cena wiąże klienta? Czy klientowi przysługują jakieś roszczenia?
3. Omów instytucję wystawienia rzeczy w miejscu sprzedaży na widok publiczny z oznaczeniem ceny.

Nauczyciel omawia pojęcie odpowiedzialności wskazując na przesłanki jej zaistnienia; wskazuje na różnice pomiędzy odpowiedzialnością deliktową a kontraktową.

Nauczyciel rozdaje uczniom kazus i prosi o jego rozwiązanie.

Kazus: Zuzanna to uczennica 2 klasy Liceum Ogólnokształcącego. Bardzo lubi zwierzęta tak więc nie dziwi fakt, iż posiada kota Filemona oraz psa Tofika. Pewnego dnia podczas zabawy pies w pogoni za kotem skoczył tak daleko, że Zuzanna obawiała się, że wyskoczy przez otwarte okno. W ostatniej chwili złapała w locie Tofika natomiast przy okazji strąciła stojące z parapecie akwarium z rybką Nemezis, które to wypadło z okna i spadło na zaparkowany skuter sąsiada Waldka niszcząc go doszczętnie. Zaplakana Zuzanna od razu poszła do Waldka i powiedziała co się stało, przeprosiła go. Waldek wzruszony tą postawą powiedział, że i tak w sądzie by nic nie ugrał, bo przecież i tak nie ponosi ona winy za to co się stało. Okazało się jednak, że rodzice Waldka chcą iść do sądu i domagać się odszkodowania od Zuzanny, bo zniszczony skuter był drogi. Oceń kto ma rację i czy istnieją podstawy do odpowiedzialności odszkodowawczej Zuzanny.

3. ZAKOŃCZENIE: Nauczyciel podsumowuje lekcję i zachęca uczniów do dyskusji.